

KARTOGRAFICZNA PODRÓŻ PRZEZ DAWNE ZIEMIE POLSKI, LITWY I UKRAINY

Polska, Litwa, Ukraina – trzy narody ukazane na przestrzeni ograniczonej rozmiarem mapy, zamieszkujące na wielkim obszarze Europy Środkowej. Przedstawione granice są zmienne, na co miały wpływ wspólna historia i kultura, splątane tu przez stulecia. Mapy pokazują obszary leśne, góry, tętniące życiem miasta i wsie, siatkę rzek, jeziora i morza, wypełniając wyobraźnię bogatą kolorystyką. Narodowości są tu zaznaczone schematycznie, na kartuszach, jako pary w ludowych strojach czy charakterystyczne dla danej nacji wizerunki stanów: szlachty i chłopstwa. Kartusze są otoczone stereotypowymi symbolami związanymi z przedstawionymi ziemiami, jak niedźwiedź nawiązujący do litewskich puszczy czy kłosa zbóż odnoszące się do urodzajnych pól Polski i Ukrainy.

Zbiór dr. Tomasza Niewodniczańskiego pozwala spojrzeć na te tereny z wielu perspektyw. Kolekcjoner znakomicie połączył kartografię z opowiadaniem historii, mapy z dokumentami z epoki i rycinami przedstawiającymi widoki, portrety czy sceny historyczne. Jako jedyny stworzył kolekcję map mającą na celu kompleksowe zbadanie ich wytwarzania na przestrzeni lat. Z tego powodu zbierał wszystkie wydania, także te różniące się jedynie małym detalem, a więc tak cenne odbitki stanowe. Jako pierwszy zlecał również wykonywanie kopii egzemplarzy, których nie posiadał, korzystając z kolekcji innych zbieraczy i instytucji, aby następnie starać się zakupić oryginały. W ten sposób stworzył bardzo nowoczesną i kompleksową metodę badawczą. Skupiał się na szeroko rozumianych terenach Polski,

zebrał najbardziej reprezentatywny dla nich zbiór map, które mogą dziś służyć jako materiał poznawczy dla badaczy reprezentujących różne dziedziny nauki, jak kartografia, historia czy historia sztuki.

Przyglądając się bogatej historii Polski, warto zwrócić uwagę na rolę kartografii. Uświadamia ona, jak wiele narodów i kultur od lat współżyło na tych ziemiach. Wspaniała *Mapa Polski z podziałem na ziemie, województwa i powiaty* Giovanniego Antonia Rizziego-Zannoniego z 1772 r. jest jednym z najpiękniejszych egzemplarzy z epoki stanisławowskiej (nr kat. 11)¹. Ukazała się w formie atlasu złożonego z 24 arkuszy. Jej powstanie zainicjował książę Józef Aleksander Jabłonowski (1711–1777), a pomiary wykonał zatrudniony przez niego węgierski kapitan artylerii i kartograf Franciszek Florian Czaki (ok. 1710–1772). Po odejściu Czaki Jabłonowski zatrudnił włoskiego kartografa Giovanniego Antonia Rizziego-Zannoniego (1736–1814), który na podstawie pomiarów Czaki oraz innych materiałów źródłowych, wykonał mapę. Była

¹ Buczek 1963, s. 78–80; Polska na starych mapach 1977, s. 48, poz. 84; Wśród starych map 1982, s. 164–165, poz. 68; Imago Poloniae 2002, t. 2, s. 243–244, poz. K123/1; Dantiscum Emporium 2004, s. 238–239, poz. G.90/1; Kozica 2015, poz. 32; Europa, Polska, Warszawa 2015, s. 67, poz. 41; Alexandrowicz, Łuczyński, Skrycki 2017, s. 154; Warszawa 2018, s. 150–152, poz. 39; nr inw. ZKW-dep.IP/K-23.

ona publikowana przynajmniej w trzech różniących się tytułaturą wersjach. Na egzemplarzu z kolekcji Tomasz Niewodniczańskiego u dołu, w bogato zdobionym kartuszu umieszczono na kamieniu tytuł oraz dedykację z herbem Karola Krystiana Wettyna (1733–1796), syna króla Augusta III (il. 1).

Na uwagę zasługują precyzja wykonania, rzeźba kreślonego terenu, sieć dróg, oznaczenia i nazwy miejscowości, z których część podano w języku tureckim, dokładność informacji i przede wszystkim rozmiar. W lewym górnym rogu mapy znalazł się plan Warszawy, ujęty widokami 17 najważniejszych budowli oraz panoramą miasta, będący przeróbką planu

Pierre’a Ricauda de Tirregaille’a z 1762 r. Dzięki tej mapie możemy zobaczyć rozległość ziem ówczesnej Rzeczypospolitej, ciągnącej się od północnych terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego po południowe krańce dzisiejszej Ukrainy, skupiającej na swym obszarze wiele narodów tworzących bogaty tygiel kulturowy. Mapa ta, będąca jednym ze szczytowych osiągnięć polskiej kartografii, powstała u schyłku złotej ery mapowania Europy, trwającej już w XVI w. i rozkwitającej w XVII i XVIII w.

Przyjrzyjmy się bliżej wybranym przykładom map z kolekcji dr. Tomasz Niewodniczańskiego. Będzie to opowieść o Polsce, Litwie i Ukrainie, ale też o wciąż zmieniających się granicach, rozmytych i kształtujących się na przestrzeni wieków, wielokulturowości i wielonarodowości.

ARCYDZIEŁA POLSKIEJ KARTOGRAFII

W latach 1572–1617 powstało monumentalne dzieło *Civitates orbis terrarum*, napisane przez pochodzącego z Kolonii kanonika i geografa Georga Brauna (1541–1622), wydane przez

flamandzkiego rytownika Fransa Hogenberga (1535–1590). Dzieło obejmowało sześć tomów. Hogenberg opublikował pierwsze cztery: t. 1 w 1572 r., t. 2 w 1575 r., t. 3 w 1581 r. i t. 4 w 1588 r. Kolejne dwa ukazały się po jego śmierci – t. 5 został wydany przez jego drugą żonę Agnes w 1598 r., a t. 6 przez ich syna Abrahama w 1617 r. Atlas opublikowano w wersji łacińskiej, niemieckiej i francuskiej². Wydawnictwo zawierało 549 widoków i planów, w tym 21 przedstawiających polskie miasta³. Według autorów widoki miały być sporządzane na podstawie studiów z natury. Umieszczano je w wydawnictwie kilka lat po powstaniu szkicu, więc czasami nie odpowiadały już rzeczywistości.

Widok Warszawy w tomie 6 *Civitates orbis terrarum*, zatytułowanym *Theatrum urbium parecipuarum mundi*, wydanym w 1617 r. (wyd. niemieckie i francuskie 1618), rytował Abraham Hogenberg (po 1580 – po 1656) według rysunku Jacoba Hoefnagla (1573–1632 lub 1633). Jest to jedno z najbardziej znanych przedstawień miasta, mało kto wie, że w swoich detalach kryje wiele tajemnic. Ukazuje panoramę Warszawy

² Świat polskich Wazów 2019, poz. X.16 (opr. K. Kozica), s. 318.

³ Łuczyński 2011, s. 59–83; Alexandrowicz, Łuczyński, Skrycki 2017, s. 173 (przyp. gwiazdkowy wymienia wszystkie miasta, których wizerunki ukazały się w tym wydawnictwie).

od wschodu, z przeciwległego brzegu Wisły. W górnej części znajduje się wstęga z napisem *VARSOVIA* oraz trzy herby: Zygmunta Augusta, Warszawy i Stefana Batorego. W lewym dolnym rogu, w kartuszu z prostokątną płyciną umieszczono grupę postaci – polskiego żołnierza i szlachtę – oraz napis: *MILES POLONUS NOBILES POLONIAE*⁴.

Widok mógł powstać już w 1586 r., stąd wiele nieaktualnych detali, jak zabudowa terenu wokół zamku czy widoczna w panoramie wieża kościoła św. Jana, która zaważyła się w 1602 r.⁵ Szczególnie zwraca uwagę drewniany most na Wiśle ukazany z prawej strony kompozycji (il. 2). Jego budowę rozpoczęto za panowania Zygmunta Augusta w 1568 r., a niezupełnie ukończony oddano do użytku w 1573 r., by ułatwić szlachcie przybycie na elekcję po śmierci króla. Niszczący most został odnowiony na rozkaz Stefana Batorego i oddany do użytku w 1582 r. W 1603 r. kra zniosła jedno z przęseł, a ok. 1615 r. mostu już nie było⁶. Okoliczności jego budowy tłumaczą umieszczenie na kompozycji nieaktualnych już w 1617 r. herbów królewskich.

⁴ Nr inw. ZKW-dep.IP/G-31.

⁵ Sroczyńska, Jaworska 1985, s. 43–45, poz. 2; Dobrzyński, Kuś-Joachimowski 2014, s. 82, poz. 14, s. 82; Alexandrowicz, Łuczyński, Skrzycki 2017, s. 185.

⁶ Jankowski 1973, s. 24–28.

3

katowy stan pierwszy tego przedstawienia (nr kat. 1)⁷, na którym kartusz z lewej strony pozostał pusty, opatrzone jedynie odręcznym napisem: *Ville capital de Varsovie*. Uwagę zwraca bogate ręczne kolorowanie z użyciem koloru złotego, w szczególności na herbie Warszawy ukazującym niebieską Syrenkę na złotym tle (il. 3), czy przeciwwaga kolorystyczna jasnej czerwieni i błękitu w kartuszach królewskich herbów. Przegląd map Polski otwiera unikatowa *Nowa mapa części Sarmacji Europejskiej pod władzą króla Polski Zygmunta Augusta* Andrzeja Pograbki (zm. 1602) z 1570 r.

⁷ Imago Poloniae 2002, t. 2, s. 219, poz. K103/5; Dantiscum Emporium 2004, s. 155, poz. 5; nr inw. ZKW-dep.IP/G-13.

Ciekawy zabieg stanowi kompozycyjny jest również widoczny w rogu kartusz. Tylko dwie części ramy mają dekoracje rolwerkowe, co sugeruje iluzoryczne wsunięcie pozostałej części ramy za jej lewy brzeg. W kolekcji znajduje się uni-

(nr kat. 2)⁸. Została wyrytowana przez Niccolò Nellego (ok. 1530–po 1575). Według umieszczonej w lewym dolnym rogu dedykacji wersję rękopiśmienną ukończono latem 1569 r. Autor zadedykował mapę Mikołajowi Tomickiemu, synowi Jana, kasztelana gnieźnieńskiego, którego Pograbka poznał we Włoszech. Po raz pierwszy przedstawiono leżącą pod Poznaniem wieś Tomice (Thomicze), skąd pochodziła rodzina Tomickich. Tekst dedykacji wspomina również, że Pograbka narysował plan w celu poprawienia map swej ojczyzny, które widział opublikowane w Wenecji, ale nazwy i położenia miejscowości nie były oddane poprawnie. Wzorem dla rytownika była tutaj przede wszystkim mapa Polski Wacława Grodeckiego z 1562 r. Mapa Pograbka przykuwa uwagę dekoracyjnością, lepiej opracowano treść w części zachodniej, bardziej rozpoznanej przez kartografa, z kolei w części wschodniej puste przestrzenie wypełniono niezwykle ozdobnymi przedstawieniami grup ludzi: powożącymi saniami, kuglarzami bawiącymi się z niedźwiedziem, ścierającymi się w boju żołnierzami oraz licznymi przedstawieniami zwierząt (il. 4).

⁸ Buczek 1963, s. 35–36; Polska na starych mapach 1977, s. 17–18, poz. 21; Wśród starych map 1982, s. 116–117, poz. 15; Imago Poloniae 2002, t. 1, s. 47, poz. H5/1, il.; Europa, Polska, Warszawa 2015, s. 37, poz. 8; Alexandrowicz, Łuczyński, Skrzycki 2017, s. 91–97; Warszawa 2018, s. 67–69, poz. 6; nr inw. ZKW-dep.IP/K-16.

Uwagę przyciągają również statki żaglowe z fauną morską. Całości dekoracji dopełnia podziałka liniowa ozdobiona dużym cyrkiem. Znane jest jedynie osiem egzemplarzy tej mapy. Powyższy, z kolekcji Niewodniczańskiego jest jedynym dotychczas notowanym w zbiorach polskich.

Wacław Grodecki (ok. 1535–1591) to kolejne znane nazwisko w historii polskiej kartografii. Jego najważniejszym dziełem jest *Mapa Polski i krajów ościennych* pochodząca z atlasu Abrahama Orteliusa *Theatrum orbis terrarum* z 1570 r. (nr kat. 3)⁹. Opracowanie Grodeckiego to przeróbka jego innej mapy Polski z 1562 r., na którą naniesiono poprawki i uzupełnienia. Zmniejszono też skalę, dostosowując ją do wymiarów atlasu. Zachwycają detale i opracowania elementów geograficznych, takie jak biegi rzek, pasma gór i połacie leśne oraz fale morskie dekorowane statkiem żaglowym, a także zabudowania oznaczające miejscowości i bogata kolorystyka (il. 5).

Pochodzący z Antwerpii kartograf i sprzedawca map Abraham Ortelius (1527–1598) jest jedną z najważniej-

⁹ Polska na starych mapach 1977, s. 20–21, poz. 27; Wśród starych map 1982, s. 117–118, poz. 16; Imago Poloniae 2002, t. 2, s. 27, poz. 7/1; Europa, Polska, Warszawa 2015, s. 38, poz. 9; Kozica 2015, poz. 7; Warszawa 2018, s. 70–72, poz. 7; Alexandrowicz, Luczyński, Skrycki 2017, s. 96–97; nr inw. ZKW-dep.IP/K-29.

szych postaci w historii europejskiej kartografii epoki odrodzenia. Wydawany przez niego atlas *Theatrum orbis terrarum* zawiera mapy ujednolicone pod względem wymiarów i stylu, w większości będące przeróbkami innych dotychczas drukowanych lub rękopiśmiennych planów wzorcowych. Pierwsze wydanie ukazało się w 1570 r. i zawierało 53 mapy wyrytowane przez Fransa Hogenberga. Atlas publikowano wielokrotnie, także po śmierci Orteliusa. Do 1612 r. ukazało się ok. 45 wydań w kilku językach (łaciński, niderlandzki, niemiecki, francuski, hiszpański, angielski i włoski), ze stałym zwiększaniem liczby map.

Przykładem niezwykle interesującego sposobu komponowania mapy wraz z widokami miast jest

Nowa mapa Polski wydana ok. 1620 r. (nr kat. 4). Jej autorstwo nie jest do końca jasne¹⁰. Najprawdopodobniej twórcą był Jodocus Hondius II (1594–1629), syn Jodocusa Hondiusa I (1563–1612), który wykonał ją w manierze ojca. Mapę otoczono ozdobną ramką, na brzegach umieszczono po trzy postacie w strojach z epoki, z lewej – męskich, z prawej – kobiecych, u góry i u dołu widoki miast: Gdańska, Krakowa, Wrocławia, Poznania, Sandomierza, Krosna i Biecha. Widoki te skopiowano za atlasem *Civitates orbis terrarum*. Tytuł umieszczono w bogato zdobionym girlandami rolwerkowym kartuszu, zwieńczonym herbem Rzeczypospolitej Obojga Narodów pod zamkniętą koroną królewską (il. 6). W dolnej części kartusza znajduje się podziałka liniowa, w prawym dolnym rogu – adres wydawniczy: *Amstelodami ex officina et sumptibus Iudoci Hondii*. Zachwyca wykonanie i kolorystyka, oznaczenia kopczyków, rzek i jezior. Po śmierci Jodocusa Hondiusa II mapę zamieszczono także w *Atlantis maioris appendix...*, wydanym w Amsterdamie w 1630 r.¹¹

¹⁰ Imago Poloniae 2002, t. 2, s. 168–169, poz. K77/1; Dantiscum Emporium 2004, s. 178–181, poz. G74/1; Kozica 2015, poz. 12; Europa, Polska, Warszawa 2015, s. 42, poz. 15; Alexandrowicz, Luczyński, Skrycki 2017, s. 126–127; Warszawa 2018, s. 83–85, poz. 13; nr inw. ZKW-dep.IP/K-7.
¹¹ Mojski 1995, poz. 15, s. 90.

WIDOK WARSZAWY

ABRAHAM HOGENBERG (po 1580 – po 1656) według rysunku Jacoba Hoefnagela (1573–1632 lub 1633)
1617

stan pierwszy
papier, miedzioryt kolorowany w epoce, 31,5 × 47 cm
nr inw. ZKW-dep.IP/G-13

W lewym górnym rogu wstęga z napisem: *VARSOVIA*.

W lewym dolnym rogu kartusz z napisem tuszem: *Ville capital de Varsovie*.

Na rewersie z prawej strony drukowany tekst łaciński: *VARSOVIA. MASSOVIA & doctissimorum & foriissimorum virorum...*
i nr strony: 47.

Dawne oznaczenie: 5164.

Prawdopodobnie odbitka próbna do: G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, t. 6, tabl. 47 (wyd. łacińskie, Kolonia 1617).

LITERATURA:

Imago Poloniae 2002, t. 2, s. 219, poz. K103/5; Dantiscum Emporium 2004, s. 155, poz. 5.

